

Ανδρέας Ι. Ντάρλας

Η «παλαιολιθική κατοίκηση της Κρήτης»: κριτική θεώρηση της μεγάλης ανατροπής στην κρητική προϊστορία

ABSTRACT

Until the beginning of the 21st century, all available archaeological evidence placed the earliest human presence on Crete in the first Neolithic stage, at the beginning of the seventh millennium BC. Around the mid-2000s, however, a significant number of discoveries began to be announced, extending the earliest habitation of the island to the Middle or even Lower Palaeolithic, many tens or even hundreds of millennia earlier than thought, which led to a drastic overturning of the established scheme and marked a revolutionary moment in research on prehistoric Crete. The main sites relevant to these investigations were Gavdos, Loutro Sfakion, Plakias, Damnoni, Livari Skiadi and the Asfendou rock shelter.

However, a comprehensive analysis of the published evidence and, in some cases, physical examination of the finds revealed that none of these sites can provide secure documentation of pre-Neolithic habitation. Most discoveries are not artifacts but geofacts (the result of natural processes); some undoubtedly date from later periods, while others, non-diagnostic, have been arbitrarily attributed to the Palaeolithic. As for the actual artifacts, there is no case where they have come from undisturbed pre-Neolithic layers. Instead, they were found on the surface or in secondary deposition within disturbed deposits.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Παλαιολιθική Κρήτη, πρώιμη ναυσιπλοΐα, σπήλαια, παλαιολιθική τέχνη, Μεσολιθική, λιθοτεχνία, ψευδοτέχνεργα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ – ΒΑΣΙΚΕΣ ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΕΙΣ

Μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα όλες οι αρχαιολογικές μαρτυρίες τοποθετούσαν την αρχαιότερη κατοίκηση της Κρήτης στη Νεολιθική Εποχή (Broodbank & Strasser 1991· Cherry 1981· Cherry 1990) και πιο συγκεκριμένα στις αρχές της 7ης χιλιετίας π.Χ., όπου ανάγεται χρονολογικά το ακεραμικό στρώμα της Κνωσού (Evans 1994· Douka *et al.* 2017). Καθώς, μάλιστα, το συμπέρασμα αυτό ήταν προϊόν επιστημονικής έρευνας εκατό και πλέον ετών, αποτελούσε θεωρητικά ένα σταθερό και ασφαλές δεδομένο.

Και ξαφνικά, περί τα μέσα της δεκαετίας του 2000 άρχισε να ανακοινώνεται σημαντικός αριθμός ανακαλύψεων που ανάγουν την αρχαιότερη κατοίκηση της Κρήτης στη Μέση ή ακόμη

και την Κατώτερη Παλαιολιθική Εποχή, δηλαδή πολλές δεκάδες ή και εκατοντάδες χιλιετίες νωρίτερα, ανατρέποντας άρδην την έως τότε παγιωμένη εικόνα. Πρόκειται για τις ανακαλύψεις στη Γαύδο (Κόπακα & Ματζάνας 2011), στο Λουτρό Σφακίων (Mortensen 2008), στον Πλακιά (Strasser *et al.* 2010), στο Δαμνόνι (Strasser *et al.* 2015), στο Λιβάρι Σκιάδι (Carter *et al.* 2016), αλλά και την αναθεωρημένη χρονολόγηση των γνωστών εγχάρακτων βραχογραφιών στο σπήλαιο του Ασφένδου (Strasser *et al.* 2018).¹

Τα πορίσματα αυτών των ερευνών εισήγαγαν το «μοντέλο» της πρώιμης κατοίκησης της Κρήτης, επιφέροντας «επανάσταση» στις μέχρι τότε γνώσεις μας για τον πρώτο εποικισμό του νησιού και, κατ' επέκταση, για την εμφάνιση της ναυσιπλοΐας στη Μεσόγειο, ακόμη και για τις οδούς της εξάπλωσης του ανθρώπου προς την Ευρώπη. Συγχρόνως, ανέτρεπαν τα έως τότε δεδομένα για τις αντίστοιχες νοητικές ικανότητες και πνευματικές κατακτήσεις καθώς και για τα τεχνολογικά και κοινωνικά επιτεύγματα, όχι μόνο του *Homo sapiens* αλλά και των προγενέστερων ανθρώπινων τύπων, *Homo erectus* και Νεάντερταλ.

Όπως είναι ευνόητο, κάθε νέα πληροφορία που έρχεται σε αντίθεση με τη σωρευμένη και καθιερωμένη γνώση εγείρει επιφυλάξεις, αμφιβολίες και αντιρρήσεις. Συνήθως απαιτείται ένα ικανό χρονικό διάστημα για να κατανοηθεί επαρκώς, να αφομοιωθεί, να επαληθευθεί και να γίνει οριστικά αποδεκτή ή, αλλιώς, να απορριφθεί. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μία δεκαετία μετά τις συνταρακτικές ανακοινώσεις για την παλαιολιθική κατοίκηση της Κρήτης, οι συνθήκες είναι πλέον ώριμες για μια συνολική και σε βάθος εξέταση του θέματος.²

Τα βασικά εργαλεία αυτής της εξέτασης δεν μπορεί να είναι άλλα από τους δύο ακρογωνιαίους λίθους κάθε αρχαιολογικής έρευνας, δηλαδή την ύπαρξη διαγνωστικών ευρημάτων και την ασφαλή στρωματογραφική τους προέλευση. Και όσο μεν αφορά τη σημασία της ασφαλούς στρωματογραφικής προέλευσης των αρχαιολογικών ευρημάτων, δεν χρειάζεται ιδιαίτερο σχολιασμό. Όσον αφορά, όμως, τη διαγνωστική αξία των λίθινων τέχνηργων, τα οποία αποτελούν τα μόνα ευρήματα των συγκεκριμένων ερευνών, πρέπει να επισημανθεί ότι ο λίθος είναι πολύ συντηρητικό υλικό (σε αντίθεση π.χ. με την κεραμική), του οποίου τα βασικά χαρακτηριστικά της κατεργασίας παραμένουν ίδια στο πέρασμα του χρόνου (Ντάρλας 2018, 42). Πιο συγκεκριμένα, το μεγαλύτερο μέρος των προϊόντων της κατεργασίας του λίθου (και δη τα «υποπροϊόντα» αυτής) έχουν τα ίδια βασικά τεχνο-μορφολογικά γνωρίσματα από την Κατώτερη Παλαιολιθική μέχρι τους ιστορικούς χρόνους. Κατά συνέπεια, αυτά τα τέχνηργα δεν μπορούν από μόνα τους να έχουν διαγνωστική χρονολογική αξία. Εκείνα που είναι διαγνωστικά αποτελούν ελάχιστο μέρος της συνολικής παραγωγής μιας λιθοτεχνίας. Εν ολίγοις, τα λίθινα τέχνηργα που βρίσκονται εκτός στρωματογραφικής συνάφειας πολύ σπάνια μπορούν να χρησιμεύσουν ως ασφαλή διαγνωστικά ευρήματα («*fossile-directeurs*»). Επιπλέον, κάποια εσφαλμένα στερεότυπα που έχουν επικρατήσει στη χώρα μας (όπου η παλαιολιθική έρευνα καταγράφει σημαντική καθυστέρηση) υπονομεύουν την ορθή εκτίμηση των λίθινων τέχνηργων ως αρχαιολογικών τεκμηρίων.

¹ Δεν περιλαμβάνονται εδώ τα «ιχνοαπολιθώματα» στον Τράχηλο Κισσάμου, ηλικίας περί τα 6 εκατομμύρια χρόνια (Gierlinski *et al.* 2017), καθώς δεν πρόκειται για αρχαιολογικό αλλά για παλαιοντολογικό εύρημα. Δεν περιλαμβάνονται επίσης τα ευρήματα από τον Μόχλο (Runnels *et al.* 2014), τα οποία δεν έχουν παρουσιαστεί αναλυτικά.

² Επιπλέον, τώρα πια είναι δυνατή η εξέταση των ευρημάτων και από άλλους μελετητές, μετά την παρέλευση της περιόδου ισχύος του αποκλειστικού δικαιώματος μελέτης και δημοσίευσης των ερευνητών που τα ανακάλυψαν.

Ένα τέτοιο εσφαλμένο στερεότυπο είναι ότι τα λίθινα τέχνηρα της Νεολιθικής και της Εποχής του Χαλκού είναι σχεδόν αποκλειστικά από οψιανό, ενώ εκείνα από πυριτόλιθο, χαλαζία και άλλα τοπικά πετρώματα είναι αρχαιότερα, δηλαδή παλαιολιθικά. Αυτό, όμως, παραβλέπει το γεγονός ότι η κατεργασία του πυριτόλιθου (ή του χαλαζία κ.ά.) ουδόλως έπαυσε μετά την εισαγωγή του οψιανού, αλλά συνεχίστηκε αδιάκοπα μέχρι τους νεότερους χρόνους. Κατά συνέπεια, η *a priori* απόδοση όλων των πυριτολιθικών και των χαλαζιακών τέχνηρων στην Παλαιολιθική Εποχή είναι απολύτως εσφαλμένη.

Ένα άλλο εσφαλμένο στερεότυπο αφορά το μέγεθος και τον τύπο των εργαλείων που χαρακτηρίζουν τις κύριες περιόδους της Παλαιολιθικής Εποχής. Σύμφωνα με αυτό, η Κατώτερη Παλαιολιθική χαρακτηρίζεται από τα μεγάλα πυρηνόμορφα εργαλεία, η Μέση Παλαιολιθική από τα εργαλεία φολίδων, η Ανώτερη Παλαιολιθική από τα εργαλεία λεπίδων και η Μεσολιθική από τα μικρολιθικά. Αυτό το γενικό σχήμα, όμως, συχνά παρερμηνεύεται και του προσδίδεται, εσφαλμένα, καθολική ισχύς, με συνέπεια μη ειδικοί ερευνητές να φτάνουν στο σημείο να αποδίδουν όλα τα πυρηνόμορφα εργαλεία στην Κατώτερη Παλαιολιθική, όλες τις φολίδες, τα ξέστρα και τις αιχμές στη Μέση Παλαιολιθική, όλες τις λεπίδες και τα εργαλεία «τύπου Ανώτερης Παλαιολιθικής» (τερματικά ξέστρα, γλυφίδες) στην Ανώτερη Παλαιολιθική και όλους τους μικρόλιθους (συχνά όλα τα μικρών διαστάσεων τέχνηρα) στη Μεσολιθική, θεωρώντας τα ως απολύτως διαγνωστικά των αντίστοιχων περιόδων.

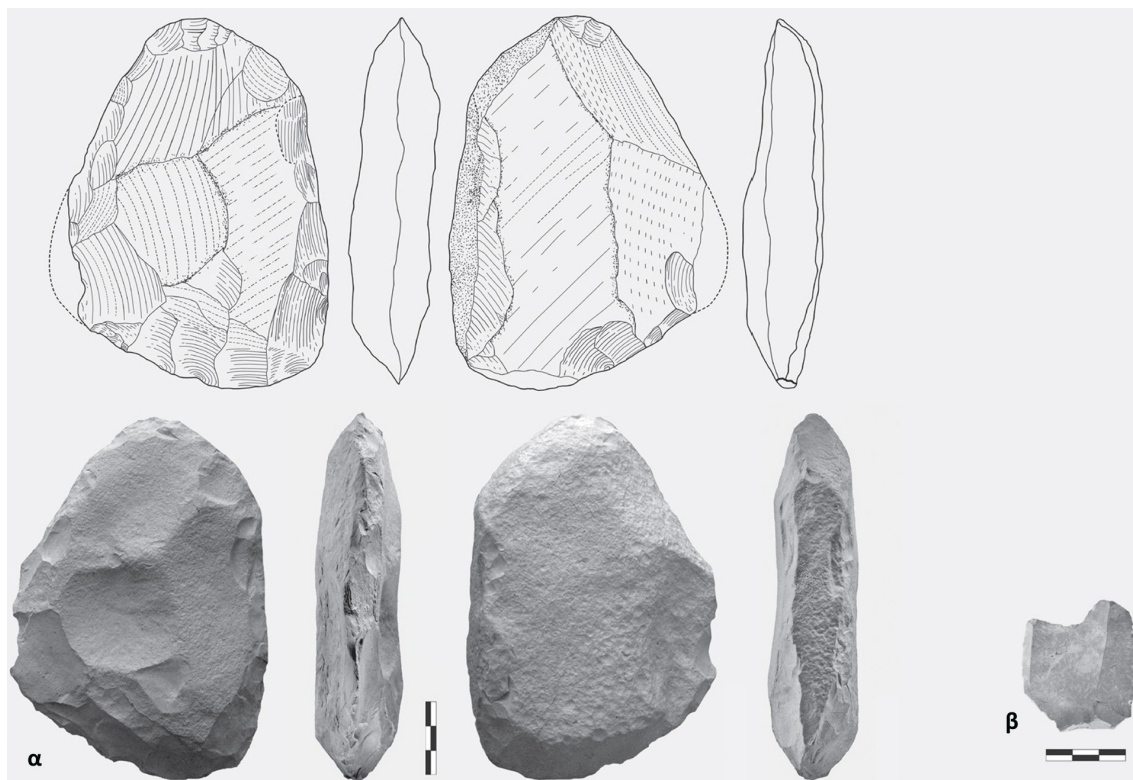
Σήμερα, όμως, γνωρίζουμε ότι αυτό το σχήμα, πολύ διαδεδομένο σε παλαιότερα εγχειρίδια αρχαιολογίας, χωρίς να απορρίπτεται εντελώς, ωστόσο απέχει πολύ από το να έχει καθολική ισχύ. Στην πραγματικότητα, ναι μεν οι αντίστοιχες περίοδοι χαρακτηρίζονται κυρίως από την παρουσία των συγκεκριμένων εργαλείων, αλλά αυτά τα ίδια, ως ποσοστό, είναι ελάχιστα σε σχέση με τη συνολική παραγωγή των λίθινων τέχνηρων κάθε περιόδου. Αντίθετα, σε κάθε περίοδο, το μεγαλύτερο ποσοστό αντιπροσωπεύουν τα «κοινότοπα», μη διαγνωστικά, τέχνηρα. Επιπλέον, τα τέχνηρα που θεωρούνται χαρακτηριστικά μιας ορισμένης περιόδου, δεν περιορίζονται αποκλειστικά σε αυτήν, αλλά είναι δυνατόν να ανευρεθούν, μεμονωμένα, και σε άλλες περιόδους. Κατά συνέπεια, η ανεύρεση ενός μόνο «χαρακτηριστικού» λίθινου τέχνηρου, και μάλιστα εκτός στρωματογραφικής συνάφειας, δεν αποτελεί ασφαλές διαγνωστικό στοιχείο χρονολόγησης.

ΟΙ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΕΙΣ

Μετά από αυτές τις απαραίτητες διευκρινίσεις, μπορούν να εξεταστούν μία προς μία οι πρόσφατες ανακαλύψεις της Κρήτης.

ΓΑΥΔΟΣ

Στη Γαύδο συλλέχτηκε μεγάλος αριθμός λίθινων τέχνηρων από πολλές θέσεις, όλα όμως επιφανειακά (Koraka & Matzanas 2009· Κόπακα & Ματζάνας 2011). Τα ευρήματα αποδόθηκαν σε διάφορες περιόδους της Παλαιολιθικής Εποχής. Στην πραγματικότητα, όμως, τα περισσότερα τέχνηρα έχουν κοινότοπους τεχνομορφολογικούς χαρακτήρες και δεν είναι διαγνωστικά κάποιας συγκεκριμένης περιόδου. Για παράδειγμα, το ασβεστολιθικό τέχνηρο της Εικ. 1α που προσδιορίζεται ως «υποκαρδιόσχημος χειροπέλεκυς», τυπικός της ύστερης Αχελαίας,

Εικ. 1. Γαύδος. α) Λίθινο τέχνηργο από την παραλία Σαρακήνικου (κατά Κόπακα και Ματζάνα 2011, 47, εικ. 2), β) Φολίδα από τα Βατσιανά (ό.π., 54, εικ. 5β).

δεν διαθέτει ούτε τα τεχνολογικά ούτε τα μορφολογικά χαρακτηριστικά ενός χειροπέλεку. Το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας και στις δύο όψεις του είτε είναι ακατέργαστο είτε φέρει νεότερες επεμβάσεις, οι οποίες δεν σχηματίζουν κάποιο ιδιαίτερο τύπο εργαλείου. Ομοίως, η φολίδα της Εικ. 1β, που χαρακτηρίζεται ως Λεβαλλουά και αποδίδεται στην πρώιμη Μουστέρια, ανήκει σε έναν πολύ κοινό τύπο τέχνηργου που συναντιέται συχνά σε λιθοτεχνίες διαφόρων περιόδων και δη του Ολόκαινου.

Κατά συνέπεια, τα επιφανειακά ευρήματα της συγκεκριμένης έρευνας, δίχως κανένα ασφαλές τεκμήριο, ούτε τεχνομορφολογικό ούτε στρωματογραφικό, σε καμία περίπτωση δεν είναι ικανά να τεκμηριώσουν την παλαιολιθική κατοίκηση της Γαύδου.

ΛΟΥΤΡΟ

Το 2003 ο P. Mortensen περισυνέλεξε 22 λίθινα «τέχνηργα» πάνω από τον οικισμό του Λουτρού Σφακίων, όλα επιφανειακά, δίπλα ή πάνω στην επιφάνεια του πολύ ανηφορικού μονοπατιού που οδηγεί από την παραλία στην Ανώπολη (Εικ. 2). Τα απέδωσε στην Κατώτερη και στην πρώιμη Μέση Παλαιολιθική, θεωρώντας τα όμοια με αντίστοιχα ευρήματα της βόρειας Αφρικής και της νότιας Ευρώπης (Mortensen 2008).

Ωστόσο, τα ευρήματα αυτά δεν παρουσιάζουν κανένα ίχνος σκόπιμης κατεργασίας, αλλά πρόκειται αναμφισβήτητα για δημιουργήματα φυσικών διεργασιών («ψευδοτέχνηργα»). Πιο συγκεκριμένα, οι τεφροί χονδρόκοκκοι ασβεστόλιθοι που δομούν τον ορεινό όγκο περικλείουν

Εικ. 2. Λουτρό. Γενική άποψη της απότομης πλαγιάς και του μονοπατιού που οδηγεί προς την Ανώπολη, κατά μήκος του οποίου περισυλλέχτηκαν λίθινα «τέχνηρα».

μικρούς φακοειδείς σχηματισμούς από κιτρινωπό, πολύ λεπτόκοκκο, αργιλικό ασβεστόλιθο. Από τη διάβρωση αυτού προκύπτουν συνήθως ακανόνιστα θραύσματα και λεπτές «πλακέτες», οι ακμές των οποίων φθείρονται (από τα αμέτρητα χτυπήματα που προκαλούν η ανακύλιση και το ποδοπάτημα ανθρώπων και ζώων) κατά τρόπο που θυμίζει δευτερογενή επεξεργασία εργαλείων.

Πρέπει να τονιστεί ότι στην πολύ απότομη πλαγιά στην οποία συλλέχτηκαν τα ευρήματα δεν υπάρχει καθόλου επίχωση και, γενικότερα, τίποτε δεν μπορεί να διατηρηθεί στη θέση του. Είναι, συνεπώς, απίθανο να έχουν διατηρηθεί εκεί κατάλοιπα από την απώτερη προϊστορία (και μάλιστα από το Μέσο Πλειστόκαινο).

Συμπέρασμα όλων των παραπάνω είναι ότι κανένα στοιχείο δεν τεκμηριώνει την παλαιολιθική κατοίκηση της συγκεκριμένης περιοχής.

ΠΛΑΚΙΑΣ

Η επιφανειακή έρευνα στην περιοχή του Πλακιά, γύρω από τις εκβολές του φαραγγιού της Πρέβελης (νομός Ρεθύμνου), διενεργήθηκε τα έτη 2008-2009, με στόχο τον εντοπισμό μεσολιθικών θέσεων. Σύμφωνα με τη δημοσίευση των πορισμάτων της έρευνας, εντοπίστηκαν όχι μόνο μεσολιθικές θέσεις αλλά και πολλά ευρήματα της Παλαιολιθικής Εποχής και δη της Κατώτερης Παλαιολιθικής, που πιστοποιούν την κατοίκηση του νησιού ήδη από το Μέσο Πλειστόκαινο, πριν από 130.000 χρόνια τουλάχιστον. Σύμφωνα με τους ερευνητές, πρόκειται για την πρώτη έρευνα στην Κρήτη που έδωσε προνεολιθικά ευρήματα σε συνάφεια με γεωλογικά

στρώματα (Strasser *et al.* 2010, 146· Strasser *et al.* 2011, 553) και πιστοποιεί την παλαιολιθική άσκηση ναυσιπλοΐας στη Μεσόγειο.

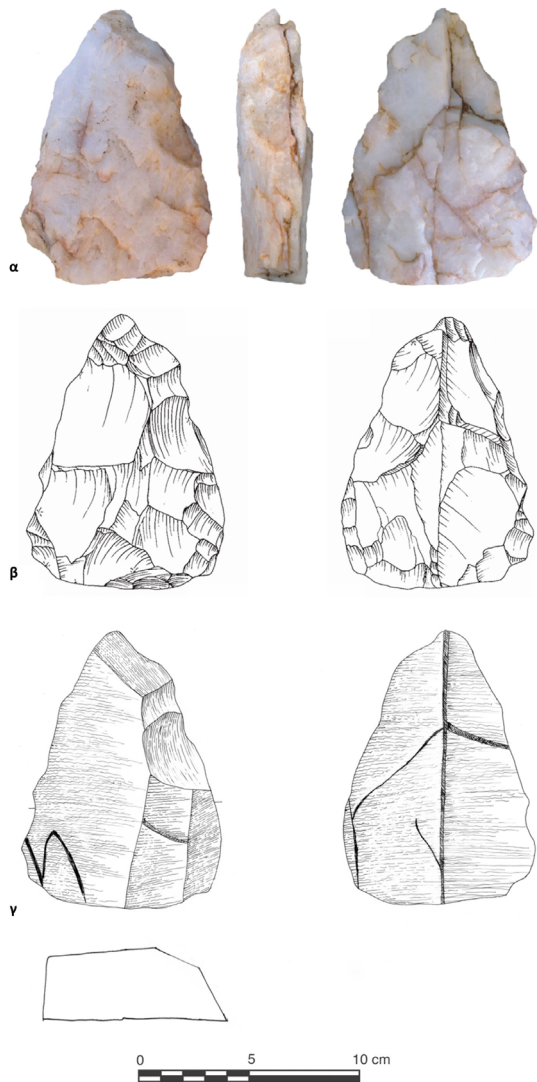
Συνολικά αναγνωρίστηκαν 28 θέσεις συγκέντρωσης και συλλέχτηκαν πάνω από 2.000 λίθινα ευρήματα, τα οποία αποδόθηκαν σε δύο πρώιμες λιθοτεχνικές ομάδες. Η μία, μεσολιθική, απαρτίζεται από μικρολιθικά τέχνηρα, κυρίως από υαλώδη χαλαζία (και ελάχιστα από πυριτόλιθο), που εντοπίστηκαν σε 20 θέσεις, ενώ η άλλη, παλαιολιθική, αποτελείται κυρίως από μεγάλα τέχνηρα σε κακής ποιότητας γαλακτερό χαλαζία με προσμίξεις, που εντοπίστηκαν σε 9 θέσεις.

Από τα ευρήματα που αποδόθηκαν στην Παλαιολιθική Εποχή, ιδιαίτερη αναφορά έγινε μόνο για εκείνα που αποδόθηκαν στην Κατώτερη Παλαιολιθική και θεωρήθηκαν «αχελαίου τύπου», χαρακτηριζόμενα (κατά τους ερευνητές) από την παρουσία πολλών *Large Cutting Tools* (Strasser *et al.* 2010, 181 κε.· Runnels *et al.* 2014, 134 κε.).

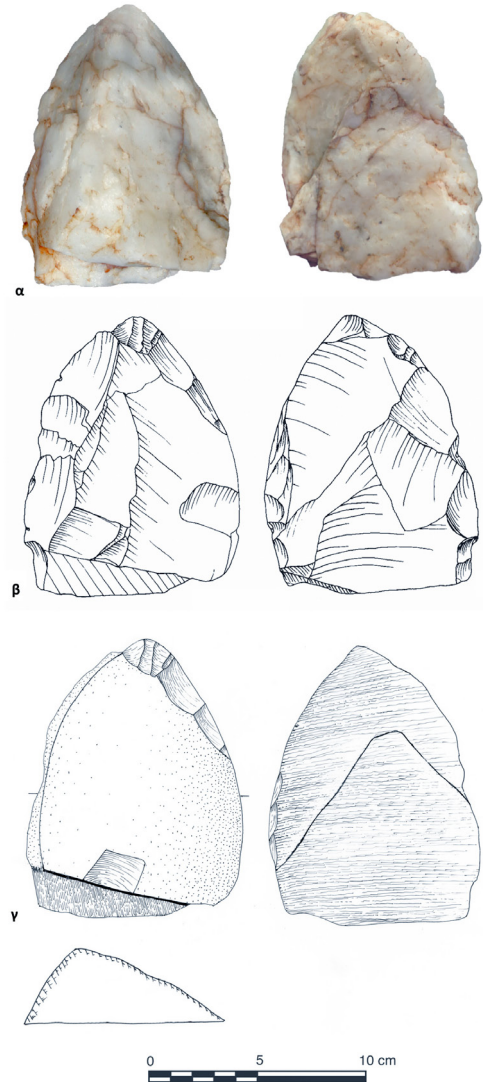
Ωστόσο, η κριτική εξέταση των δημοσιευμένων στοιχείων της συγκεκριμένης έρευνας και, στη συνέχεια, των ίδιων των ευρημάτων,³ εγείρει πολλές αντιρρήσεις και αναδεικνύει τα στοιχεία τα οποία δεν επιτρέπουν να αποδεχτούμε ως ασφαλείς τις εν λόγω ανακαλύψεις. Πιο συγκεκριμένα, οι εκτάσεις που ερευνήθηκαν (και απέδωσαν τα περισσότερα ευρήματα) έχουν υποστεί έντονη διατάραξη από την εντατική καλλιέργεια καθώς και από χωματοургικές εργασίες με μηχανικά μέσα (διαμορφώσεις, διανοίξεις δρόμων κλπ.), είναι δε κατάσπαρτες από θραύσματα χαλαζία όλων των μεγεθών, από μεγάλους βράχους έως τεμάχια μερικών χιλιοστών (πρβλ. Strasser *et al.* 2010, εικ. 9, 12, 14). Όπως είναι αναμενόμενο, σε τέτοιες συνθήκες, συναντά κανείς κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, ψευδοτέχνηρα.

Από την προσεκτική εξέταση των ίδιων των ευρημάτων προέκυψαν τα ακόλουθα: Αυτά που αποδόθηκαν στη Μεσολιθική Εποχή είναι μικρά τέχνηρα από χαλαζία, συχνά υαλώδη (καθώς και διάφοροι πυριτόλιθοι), πολλά από τα οποία είναι μεν κατεργασμένα, αλλά δεν παρουσιάζουν ασφαλή διαγνωστικά χαρακτηριστικά για να αποδοθούν στη Μεσολιθική. Εκείνα της δεύτερης ομάδας, τα οποία αποδόθηκαν στην Παλαιολιθική Εποχή και μάλιστα στην Κατώτερη Παλαιολιθική, είναι αρκετά μεγάλου μεγέθους, αλλά δεν παρουσιάζουν τα τεχνολογικά στοιχεία που θα πιστοποιούσαν τον ανθρωπογενή χαρακτήρα τους. Αντιθέτως, η ενδελεχής εξέτάσή τους δεν αφήνει αμφιβολία ότι πρόκειται για τυχαία κομμάτια χαλαζία, θραυσμένα από φυσικά αίτια (πλακέτες και ακανόνιστα θραύσματα). Σχεδόν κανένα δεν φέρει ίχνη κατεργασίας (απολεπίσεις), αλλά μόνο επιφάνειες που έχουν προκύψει από φυσικά σπασίματα, οι οποίες θεωρήθηκαν εσφαλμένα ως ίχνη κατεργασίας, εξού και τα δημοσιευμένα σχέδιά τους δεν αντιστοιχούν στην πραγματική εικόνα τους (βλ. παρακάτω). Πρόκειται αναμφισβήτητα για ψευδοτέχνηρα από ντόπιο χαλαζία κακής ποιότητας, ο οποίος είναι πανταχού παρών σε όλη την περιοχή. Κάποια από αυτά τα θραύσματα φέρουν λιγοστά ίχνη από σκόπιμα χτυπήματα, αλλά σε καμία περίπτωση αυτά δεν έχουν δημιουργήσει κάποιο εργαλείο (πολύ περισσότερο, διαγνωστικό εργαλείο).

³ Η εξέταση των ευρημάτων έγινε στο μουσείο Ρεθύμνου και τις αποθήκες της ΕΦΑ Ρεθύμνου. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην προϊσταμένη της Εφορείας, Αναστασία Τζιγκουνάκη.

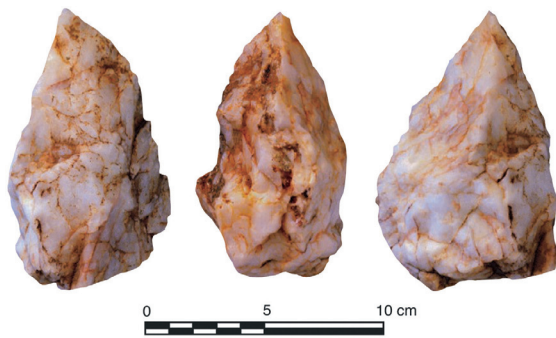

Εικ. 3. Πλακιάς. Λίθινο εύρημα («αχελαίος χειροπέλεκυς») από τη θέση Πρέβελη 7, κατά Runnels *et al.* 2014, 135, fig. 3b (α) και Strasser *et al.* 2010, 183, fig. 40 (β), καθώς και αναθεωρημένη σχεδιαστική απεικόνιση κατά Α. Ντάρλα (γ).

Εικ. 4. Πλακιάς. Λίθινο εύρημα («αχελαίος χειροπέλεκυς») από τη θέση Πρέβελη 7. Φωτογραφία Α. Ντάρλα (α). Σχεδιαστική απεικόνιση κατά Strasser *et al.* 2010, 183, fig. 40c (β) και κατά Α. Ντάρλα (γ).

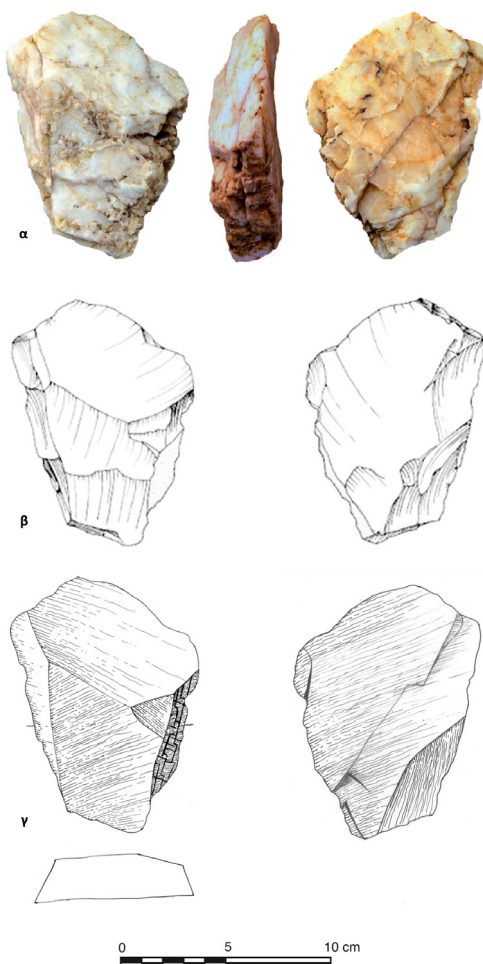
Όσον αφορά τα λεγόμενα «μεγάλα κοπτικά εργαλεία», ανάμεσα στα ευρήματα δεν περιλαμβάνεται κανένα αναμφισβήτητο εργαλείο της Κατώτερης Παλαιολιθικής και ειδικότερα της Αχελαιάς βαθμίδας. Πιο συγκεκριμένα, δεν υπάρχει κανένας αχελαίος χειροπέλεκυς ή «κοπέας» (μπαλτάς) αλλά μόνο τυχαία θραύσματα χαλαζία, το περίγραμμα των οποίων μοιάζει με εκείνο των συγκεκριμένων εργαλειακών τύπων, δίχως όμως να έχουν κανένα τεχνολογικό στοιχείο που να τεκμηριώνει ότι αυτά είναι προϊόντα σκόπιμης κατεργασίας. Για παράδειγμα, το περίγραμμα του ευρήματος της Εικ. 3 μοιάζει με εκείνο ενός χειροπέλεку, αλλά είναι τυχαίο και δεν σχηματίζει σκόπιμα κατεργασμένη κόψη. Αντίθετα, όλη σχεδόν την περιφέρεια διατρέχει φυσική κάθετη «ράχη». Το εύρημα της Εικ. 4 θυμίζει χειροπέλεκυ, αλλά πρόκειται για ένα τριγωνικό παχύ θραύσμα κροκάλας, με επεξεργασία (πιθανόν νεότερη) στη μια πλευρά.

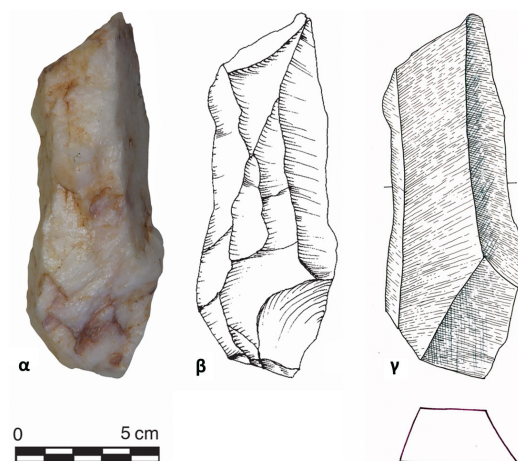
Εικ. 5. Λίθινο εύρημα («τρίεδρο πυκ») από τη θέση Πρέβελη 8 (Runnels *et al.* 2014, 135, fig. 3c).

Ομοίως, το «τρίεδρο πυκ» της Εικ. 5 έχει μεν τρεις έδρες που καταλήγουν σε αιχμή, αλλά αυτή είναι τυχαία, αφού δεν υπάρχει κανένα ίχνος σκόπιμης κατεργασίας που να τεκμηριώνει ότι το συγκεκριμένο σχήμα είναι σκόπιμο. Τέλος, το εύρημα της Εικ. 6 θυμίζει «κοπέα», αλλά είναι αποτέλεσμα φυσικών διεργασιών και δεν έχει κανένα ίχνος σκόπιμης κατεργασίας ή διαμόρφωσης, ενώ το εύρημα της Εικ. 7, που έχει καταγραφεί ως λεπίδα, δεν έχει κανένα ίχνος σκόπιμης επέμβασης, αλλά πρόκειται για ένα φυσικό επίμηκες θραύσμα με παχιά τραπεζιόσχημη διατομή, χωρίς κόψεις.

Ελάχιστα ευρήματα αυτής της ομάδας φέρουν (σποραδικά) ίχνη κατεργασίας (πρβλ. Εικ. 3 και 4), αλλά δεν υπάρχει καμία ασφαλή τεκμηρίωση ότι χρονολογούνται στην Παλαιολιθική Εποχή, αφού δεν διαθέτουν κάποιο διαγνωστικό χαρακτηριστικό ούτε βρέθηκαν *in situ* μέσα σε πλειστοκαινικά στρώματα. Τίποτε δεν αποκλείει την πιθανότητα να χρονολογούνται στους ιστορικούς χρόνους, ακόμη και στο πρόσφατο παρελθόν. Όσον αφορά κάποια ευρήματα που εντοπί-

Εικ. 6. Πλακιάς. Λίθινο εύρημα («κοπέας») από τη θέση Πρέβελη 2, κατά Runnels *et al.* 2014, 135, fig. 3a (α), Strasser *et al.* 2011, 155, fig. BII (β).

Εικ. 7. Πλακιάς. Λίθινο εύρημα («λεπίδα») από τη θέση Πρέβελη 7. Φωτογραφία Α. Ντάρλα (α). Σχεδιαστική απεικόνιση κατά Strasser *et al.* 2010, 183, fig. 40c (β) και κατά Α. Ντάρλα (γ).

στηκαν *in situ* (πρβλ. Strasser *et al.* 2010, 176, fig. 29), κανένα απολύτως από αυτά δεν φέρει το παραμικρό ίχνος σκόπιμης κατεργασίας.

Συμπερασματικά, κανένα εύρημα από την έρευνα στην περιοχή του Πλακιά δεν είναι πραγματικό τέχνηργο, προερχόμενο με βεβαιότητα από κάποιο συγκεκριμένο γεωλογικό σχηματισμό που να μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια στην Παλαιολιθική Εποχή. Τα περισσότερα έχουν βρεθεί επιφανειακά και είναι αναμφισβήτητα προϊόντα φυσικών διεργασιών, αλλά όχι σκόπιμης ανθρώπινης κατεργασίας. Πρόκειται αναμφισβήτητα για «ψευδοτέχνηρα» (geofacts).

Εν κατακλείδι, σε καμία περίπτωση τα ευρήματα της έρευνας στην περιοχή του Πλακιά δεν είναι ικανά να τεκμηριώσουν παλαιολιθική κατοίκηση της Κρήτης.

ΔΑΜΝΟΝΙ 3

Από τις 20 «μεσολιθικές» θέσεις που εντοπίστηκαν κατά την έρευνα στην περιοχή του Πλακιά, η θέση Δαμνόνι 3 επιλέχτηκε ως η πλέον κατάλληλη για ανασκαφική διερεύνηση, η οποία διενεργήθηκε τα έτη 2011 και 2013 (Strasser *et al.* 2015· Strasser *et al.* 2022). Η θέση είναι ένα επικλινές πλάτωμα μπροστά από ένα αβαθές σπήλαιο (Εικ. 8). Σε όλη την έκταση της ανασκαφής διακρίθηκαν τρία στρώματα, συνολικού πάχους από 0,2 έως πάνω από 1 μέτρο, που καλύπτουν το βραχώδες υπόβαθρο και τα οποία περιέχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα, με εξαίρεση το μεγαλύτερο μέρος του κατώτερου στρώματος που είναι εντελώς στείρο.

Εικ. 8. Δαμνόνι 3. Γενική άποψη της θέσης. Η ανασκαφή διενεργήθηκε στο κεκλιμένο πλάτωμα που εκτείνεται μπροστά από το μικρό σπήλαιο και πάνω από τον χωματόδρομο.

Η λιθοτεχνία χαρακτηρίστηκε ως μικρολιθική και θεωρήθηκε τυπική της Αιγαιακής Μεσολιθικής. Ως πρώτη ύλη έχει χρησιμοποιηθεί κατά το μέγιστο μέρος τοπικός χαλαζίας (97%) και πολύ λιγότερο πυριτόλιθοι και ραδιολαρίτες. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν και 9 τέχνηργα από οψιανό της Μήλου, τα οποία θεωρήθηκαν ως απόδειξη κυκλοφορίας αυτού κατά τη Μεσολιθική Εποχή και, συνεπώς, προνεολιθικής άσκησης της ναυσιπλοΐας (Carter *et al.* 2018). Μολονότι δεν είναι δυνατή η άμεση χρονολόγηση της θέσης, αφού δεν βρέθηκαν οργανικά κατάλοιπα, ωστόσο, με βάση τη διάγνωση της λιθοτεχνίας ως μεσολιθικής, προτάθηκε ως πιθανή μια ηλικία περί το 9.000-7.000 π.Χ. (Carter *et al.* 2018, 174).

Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση, η προσεκτική εξέταση των δημοσιευμένων στοιχείων της έρευνας αλλά και των ίδιων των ευρημάτων εγείρει σοβαρότατες αντιρρήσεις. Κατά πρώτον πρέπει να επισημανθεί ότι όλα τα στρώματα που ανασκάφτηκαν περιείχαν ανάμεικτα λίθινα τέχνηργα και θραύσματα κεραμικής (Strasser *et al.* 2015, 273). Οι ερευνητές, ωστόσο, θεώρησαν ότι αυτή η ανάμειξη είναι μεταγενέστερη και διαχώρισαν αυθαίρετα τα λίθινα τέχνηργα, τα οποία θεώρησαν μεσολιθικά, από τα θραύσματα κεραμικής, τα οποία είναι μεταγενέστερα. Ειδικότερα, θεώρησαν ότι τα μεσολιθικά κατάλοιπα βρίσκονταν *in situ* μπροστά από το σπήλαιο, ενώ τα όστρακα κεραμικής κατέπεσαν αργότερα, προερχόμενα από το εσωτερικό του υπερκείμενου σπηλαίου, και εισχώρησαν στα υποκείμενα στρώματα διά της βιοαναμόχλευσης, πρωτίστως από τις ρίζες των φυτών (Strasser *et al.* 2022). Πρέπει να επισημανθεί, όμως, ότι τόσο τα λίθινα τέχνηργα όσο και τα όστρακα κεραμικής βρίσκονται στα δύο ανώτερα στρώματα και στην κορυφή (μέχρι 4 εκατοστά βάθος) του τρίτου, εκεί όπου τα ιζήματα είναι αναμοχλευμένα. Αντιθέτως, το κατώτερο μέρος του τρίτου στρώματος, το μόνο που παραμένει αδιατάρακτο, είναι εντελώς στείρο. Δεν περιέχει ούτε λίθινα τέχνηργα ούτε κεραμικά θραύσματα. Δεν υπάρχει, συνεπώς, αμφιβολία ότι μόνο τα αναμοχλευμένα στρώματα περιέχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα, ενώ τα αδιατάρακτα είναι εντελώς στείρα. Επιπλέον, σε κανένα τομέα της ανασκαφής δεν εντοπίστηκε αμιγώς ακεραμικό στρώμα, αλλά παντού τα λίθινα τέχνηργα συνοδεύονταν από θραύσματα κεραμικής.

Όσον αφορά τα ίδια τα ευρήματα, πρέπει να επισημανθεί ότι τα λίθινα τέχνηργα δεν έχουν κάποια συγκεκριμένα διαγνωστικά χαρακτηριστικά που θα επέτρεπαν την απόδοσή τους στη Μεσολιθική (βλ. και Kaczanowska & Kozłowski 2011, 74). Απλώς, είναι πολύ μικρά και συχνά φέρουν δευτερογενή επεξεργασία, σχηματίζοντας σε αρκετές περιπτώσεις μικρές ακίδες (spines). Επιπλέον, στο σύνολο αυτό δεν περιλαμβάνονται καθόλου κανονικοί μικρόλιθοι, τα κατ' εξοχήν διαγνωστικά εργαλεία της Μεσολιθικής.

Ως προς τα τέχνηργα από οψιανό, τα περισσότερα (6 από 9) είναι λεπίδες και μικρολεπίδες, ενώ άλλα 2 είναι φολίδες ανανέωσης πυρήνων μικρολεπίδων (Carter *et al.* 2018, 175, εικ. 6). Ανήκουν δηλαδή σε μια αλυσίδα παραγωγής λεπίδων και παραπέμπουν έτσι σε λιθοτεχνίες της Νεολιθικής Εποχής ή της Εποχής του Χαλκού, χωρίς κανένα διαγνωστικό γνώρισμα της Μεσολιθικής, στην οποία, όμως, αποδόθηκαν παρόλα αυτά.

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που έχει καταλυτική σημασία για την κατανόηση και ερμηνεία της θέσης είναι το γεγονός ότι το πλάτωμα που ανασκάφτηκε βρίσκεται ακριβώς μπροστά και κάτω από το ευρύ στόμιο ενός αβαθούς σπηλαίου, το οποίο διατηρεί σπαράγματα αδιατάρακτης ΥΜ επίχωσης, ενώ γύρω και πάνω από αυτό ανοίγονται και άλλα μικρότερα έγκοιλα. Η δοκιμαστική

τομή που διενεργήθηκε στο εσωτερικό του σπηλαίου απέδωσε θραύσματα κεραμικής και λίθινα τέχνηρα, όμοια ακριβώς με αυτά που βρέθηκαν στην ανασκαφή του πλατώματος.⁴

Όλα τα στοιχεία, συνεπώς, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα ευρήματα της ανασκαφής (λίθινα και κεραμικά) στη θέση Δαμνόνι 3 βρίσκονται σε δευτερογενή απόθεση, προερχόμενα από το υπερκείμενο σπήλαιο, το οποίο αρχικά περιείχε πολύ παχύτερη επίχωση της ΥΜ περιόδου, αλλά μεγάλο μέρος αυτής αποσαθρώθηκε λόγω της διάβρωσης και διασκορπίστηκε, μαζί με το αρχαιολογικό της περιεχόμενο, στο πλάτωμα μπροστά από το στόμιό του⁵ (ενδεχομένως και από τα, άδεια σήμερα, μικρότερα σπήλαια που βρίσκονται ψηλότερα). Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι το αδιατάρακτο τμήμα του κατώτερου στρώματος δεν περιέχει καθόλου αρχαιολογικά κατάλοιπα (Strasser *et al.* 2022, 4). Αν υπήρχαν *in situ* μεσολιθικά κατάλοιπα θα είχαν βρεθεί στο αδιατάρακτο τμήμα των αποθέσεων.

Ύστερα από τα παραπάνω, λαμβάνοντας υπόψη την αναφορά των ερευνητών ότι όλες οι «μεσολιθικές» θέσεις που εντοπίστηκαν στην περιοχή του Πλακιά βρίσκονται μπροστά από σπήλαια (γκρεμισμένα ή μη) και βραχοσκεπές (Strasser *et al.* 2010, 164), συνάγεται το συμπέρασμα ότι πρόκειται πιθανότατα, και σε αυτές τις περιπτώσεις, για μεταγενέστερα κατάλοιπα σε δευτερογενή απόθεση.

ΛΙΒΑΡΙ ΣΚΙΑΔΙ

Στο μινωικό (ΠΜ-ΥΜ) νεκροταφείο που ανασκάφτηκε στο Λιβάρι Σκιάδι (Papadatos & Sofianou 2015), τα λίθινα τέχνηρα που ήλθαν στο φως περιλαμβάνουν, εκτός από λεπίδες οψιανού, και τέχνηρα από πυριτόλιθο, τα οποία χαρακτηρίστηκαν ως μικρολιθικά και απο-

Εικ. 9. Γενική άποψη της θέσης Λιβάρι Σκιάδι (Carter *et al.* 2016, 89, fig. 3).

⁴ Όπως είναι φυσιολογικό, βέβαια, στο εσωτερικό του σπηλαίου τα όστρακα είναι πολύ περισσότερα από τα λίθινα τέχνηρα και καλύτερα διατηρημένα σε σύγκριση με εκείνα που έχουν διασκορπιστεί μπροστά από το σπήλαιο.

⁵ Πρόκειται για πολύ σύνηθες φαινόμενο σε περιπτώσεις σπηλαίων και βραχοσκεπών που ανοίγονται σε κατακόρυφους γκρεμούς (πρβλ. Ντάρλας 2007, 29).

δόθηκαν στη Μεσολιθική Εποχή (Carter 2016· Carter *et al.* 2016). Τα τέχνηρα αυτά δεν βρέθηκαν σε διαφορετικά στρώματα από τις λεπίδες οψιανού, αλλά όλα σχεδόν τα στρώματα ήταν διαταραγμένα και έδωσαν ανάμεικτα λεπίδες οψιανού και μικρά πυριτολιθικά τέχνηρα. Τα τελευταία δεν έχουν κάποιο ιδιαίτερο διαγνωστικό χαρακτηριστικό, αλλά είναι συνήθως μικρά και κατασκευασμένα από τοπικό πυριτόλιθο, με κρούση. Ωστόσο, επειδή διαφέρουν τεχνολογικά από τις λεπίδες οψιανού (αποσπασμένες με πίεση), διαχωρίστηκαν από αυτές. Και καθώς θεωρήθηκε ότι παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με τα μικρολιθικά ευρήματα της περιοχής του Πλακιά και ειδικότερα με εκείνα από το Δαμνόνι, τα οποία είχαν αναγνωριστεί και δημοσιευτεί πρόσφατα ως μεσολιθικά, υπό το φως και την επίδραση εκείνων των δημοσιεύσεων αποδόθηκαν και αυτά στη Μεσολιθική. Καθώς, όμως, δεν βρέθηκαν σε αδιατάρακτο στρώμα αλλά ούτε εντοπίστηκε μεσολιθικό στρώμα στην περιοχή, αποδόθηκαν σε ένα υποθετικό, μη σωζόμενο, μεσολιθικό στρώμα το οποίο θα υπήρχε (πιθανότατα μέσα στη διπλανή βραχοσκεπή) και το οποίο θα αφαιρέθηκε σε χρόνους μεταγενέστερους της κατασκευής του τάφου.

Συναντούμε και εδώ ένα ερμηνευτικό σχήμα παρόμοιο με εκείνο που προτάθηκε για το Δαμνόνι, η επισταμένη εξέταση του οποίου, όμως, απέδειξε ότι δεν πρόκειται για μεσολιθική θέση αλλά για δευτερογενή απόθεση καταλοίπων της Εποχής του Χαλκού.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η ανεύρεση κεραμικής της Τελικής Νεολιθικής σε πολύ αποσπασματική κατάσταση, στο Λιβάρι Σκιάδι (Paradatos & Sofianou 2015, 11 και 77), μαρτυρεί ανθρώπινη δραστηριότητα (εγκατάσταση) αρχαιότερη από την κατασκευή του θολωτού τάφου, δραστηριότητα η οποία θα περιλάμβανε πιθανότατα και την κατασκευή (και χρήση) λίθινων τέχνηρων. Δυστυχώς, η διατάραξη όλων των στρωμάτων δεν επιτρέπει οριστικά συμπεράσματα για τη χρονική σχέση των καταλοίπων.

Εξάλλου, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι μικρές φολίδες και «μικρολιθικά» εργαλεία από αδιατάρακτα στρώματα της Νεολιθικής και της Εποχής του Χαλκού έχουν βρεθεί σε αρκετές θέσεις στην Κρήτη, όπως π.χ. στο Αφροδίτης Κεφάλι (Dierckx 2013), στον Πετρά (Annibale 2006) αλλά και στα προϊστορικά στρώματα του Αζοριά (Haggis *et al.* 2007, 682-695). Πρόκειται κυρίως για προϊόντα (και υποπροϊόντα) μιας «χρηστικής λιθοτεχνίας». Από την άλλη, γεωμετρικοί μικρόλιθοι καλής κατασκευής έχουν προέλθει και από ταφικά περιβάλλοντα, όπως π.χ. από το σπήλαιο του Αγ. Χαραλάμπους (Dierckx 2014).

Εγείρονται, συνεπώς, σοβαρές επιφυλάξεις αν τα πυριτολιθικά τέχνηρα από το Λιβάρι Σκιάδι είναι μεσολιθικά ή εάν είναι μεταγενέστερα, λίγο πολύ σύγχρονα με τη νεολιθική κεραμική ή ακόμη και με τις λεπίδες οψιανού, αλλά ανήκουν σε άλλη κατηγορία λιθοτεχνίας («χρηστική» ή «οικιακή», σε αντίθεση με τον ταφικό/αναθηματικό προορισμό των λεπίδων οψιανού). Εξάλλου, είναι πολύ συνηθισμένο φαινόμενο, σε όλες τις περιόδους, δίπλα στα λίθινα τέχνηρα που κατασκευάζονται από καλής ποιότητας πρώτες ύλες, συχνά εισηγμένες, να υπάρχει και μια δεύτερη παράλληλη λιθοτεχνία, από πρώτες ύλες κατώτερης ποιότητας, συνήθως τοπικής προέλευσης. Δυστυχώς, αυτές οι λιθοτεχνίες δεν έχουν μελετηθεί στη χώρα μας (τις περισσότερες φορές, μάλιστα, περνούν απαρατήρητες) και δεν γνωρίζουμε τα χαρακτηριστικά τους.

Από τα παραπάνω προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει ασφαλές τεκμήριο, ούτε στρωματογραφικό ούτε τεχνο-μορφολογικό, για να αποδοθεί αυτό το λιθοτεχνικό σύ-

νολο στη Μεσολιθική Εποχή και, το σημαντικότερο, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να τεκμηριώνει την ύπαρξη μεσολιθικού στρώματος που θα το περιείχε αρχικά. Σε κάθε περίπτωση, τέτοιες υποθετικές παραδοχές δεν μπορούν να τεκμηριώσουν με ασφάλεια την ύπαρξη ενός προνεολιθικού ορίζοντα στην Κρήτη.

ΑΣΦΕΝΔΟΥ

Στο μικρό σπήλαιο του Ασφένδου Σφακίων υπάρχουν πολλές εγχάρακτες βραχογραφίες, στη θεματολογία των οποίων κυριαρχούν πλοία, τετράποδα ζώα και γεωμετρικά σχήματα. Μέχρι πρόσφατα οι βραχογραφίες αυτές αποδίδονταν στην Εποχή του Χαλκού. Ειδικότερα, τα τετράποδα θεωρούνταν ότι αποδίδουν αιγάγρους, θέμα πολύ συνηθισμένο στη μινωική εικονογραφία, ενώ ανασκαφική έρευνα του Γ. Τζεδάκι στο πλάτωμα μπροστά από το σπήλαιο είχε αποδώσει κατάλοιπα της ΠΜ Ι-II (Τζεδάκις 1973). Πρόσφατα, όμως, υποστηρίχτηκε ότι οι παραστάσεις τετραπόδων δεν απεικονίζουν αιγάγρους, αλλά το ενδημικό είδος ελαφιού *Candiacervus*, που είχε ζήσει στην Κρήτη κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο και εξαφανίστηκε περί το 19.500 π.Χ. (Strasser *et al.* 2018). Πιο συγκεκριμένα, κατά την επανεξέταση των βραχογραφιών, διακρίθηκαν τέσσερις φάσεις εικονογράφησης, στην αρχαιότερη από τις οποίες (φάση 4) ανήκουν οι σχηματοποιημένες μορφές τετραπόδων. Η απόδοσή τους, όχι σε αιγάγρους αλλά σε *Candiacervus*, βασίστηκε στην παρατήρηση ότι τα κέρατα δεν έχουν κανονικό κυρτό σχήμα (όπως αυτά των αιγάγρων), αλλά είναι ευθύγραμμα ή σχηματίζουν πολύ αμβλεία γωνία, ενώ το μήκος τους είναι σχεδόν ίσο με αυτό του σώματος των ζώων. Δεδομένου ότι τα πλειστοκαινικά ελάφια είχαν εξαφανιστεί πριν από το τέλος της Παλαιολιθικής Εποχής, θεωρήθηκε ότι δεν μπορεί παρά να έχουν σχεδιαστεί από παλαιολιθικούς ανθρώπους, απόδειξη της παλαιολιθικής ηλικίας των βραχογραφιών και, συνεπώς, της παλαιολιθικής κατοίκησης της Κρήτης. Ως επιχείρημα ενισχυτικό αυτής της χρονολόγησης χρησιμοποιήθηκε και η πρόσφατη δημοσίευση παλαιολιθικών ευρημάτων σε διάφορα μέρη της Κρήτης.

Αυτή η ερμηνεία, όμως, είναι ελάχιστα ή καθόλου πειστική. Δύσκολα μπορεί να δεχτεί κανείς ότι σε τόσο μικρές (περίπου 5 εκ.), εξαιρετικά σχηματοποιημένες και άτεχνες εγχαράξεις μπορεί να αποδίδονται τόσο ρεαλιστικά στοιχεία ώστε να επιτρέπουν την αναγνώριση του είδους των ζώων. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν η ερμηνεία αυτή έρχεται σε αντίθεση με τις προηγούμενες και παραβλέπει τα ευρήματα της ανασκαφής μπροστά από το σπήλαιο. Τέλος, το επιχείρημα των δημοσιεύσεων για παλαιολιθική κατοίκηση της Κρήτης δεν είναι ισχυρό, αφού αυτή δεν είναι αποδεδειγμένη.

Σε κάθε περίπτωση, είναι προφανές ότι η εν λόγω ερμηνεία δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως απόδειξη για να τεκμηριώσει την πλειστοκαινική ηλικία των βραχογραφιών και συνεπώς την παλαιολιθική κατοίκηση της Κρήτης.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ανακεφαλαιώνοντας, διαπιστώνουμε ότι καμία από τις ανακαλύψεις που παρουσιάστηκαν ως παλαιολιθικές (ή ακόμη και μεσολιθικές) δεν υποστηρίζεται από ασφαλή διαγνωστικά ευρήματα, ικανά να τεκμηριώσουν αναμφισβήτητα την προνεολιθική χρονολόγησή τους. Κανένα αρχαιολογικό εύρημα δεν είναι με ασφάλεια διαγνωστικό της Παλαιολιθικής Εποχής

ούτε μπορεί να αποκλειστεί ότι χρονολογείται από τη Νεολιθική Εποχή και εξής, ενώ κανένα πραγματικό τέχνηργο δεν βρέθηκε *in situ* μέσα σε αδιατάρακτα προνεολιθικά στρώματα.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι αγνοήθηκε η προϋπάρχουσα γνώση (βιβλιογραφία) και τα πολυπληθή γνωστά παράλληλα, που συνηγορούσαν στην απόδοση των εν λόγω ευρημάτων στη Νεολιθική ή την Εποχή του Χαλκού (οπότε η κατοίκηση είναι βεβαιωμένη από την επιστημονική έρευνα επί έναν και πλέον αιώνα), αλλά προτιμήθηκε η «ανατρεπτική» απόδοσή τους στην Παλαιολιθική Εποχή δίχως όμως κανένα πειστικό επιχείρημα.

Η παρούσα εργασία δεν υποστηρίζει ότι αποκλείεται η Κρήτη να είχε κατοικηθεί κατά την Παλαιολιθική Εποχή. Υποστηρίζει μόνο ότι σε καμία περίπτωση δεν έχει αποδειχθεί μέχρι σήμερα η παλαιολιθική κατοίκηση της Κρήτης. Ως γνωστόν, η απουσία αποδείξεων δεν συνιστά απόδειξη απουσίας, αλλά μέχρι να βρεθούν αποδείξεις ικανές να ανατρέψουν την ισχύουσα κεκτημένη γνώση, ορθό είναι αυτή να αποτελεί τη βάση και το πλαίσιο εξέτασης των νεότερων ευρημάτων.

Από μεθοδολογική άποψη, πρέπει να τονιστούν τα ακόλουθα: Από τη στιγμή που μια αρχαιολογική ανακάλυψη επιφέρει κοσμοϊστορική ανατροπή της κεκτημένης γνώσης, ο ερευνητής που την υποστηρίζει έχει και το χρέος να προχωρήσει στην ασφαλή τεκμηρίωσή της, τεκμηρίωση που απαιτεί τουλάχιστον τη λεπτομερή ανασκαφική διερεύνηση. Δυστυχώς, στην περίπτωση των συγκεκριμένων «μεγάλων ανακαλύψεων» στην Κρήτη, η έρευνα δεν συνεχίστηκε έως την αδιάσειστη τεκμηρίωση, αλλά αρκέστηκε στην επιφανειακή περισυλλογή, η οποία, όμως, δεν μπορεί να έχει παρά μόνο ενδεικτική αξία.

Με αυτά τα δεδομένα, συνάγεται αβίαστα το συμπέρασμα ότι μέχρι σήμερα κανένα εύρημα στην Κρήτη δεν αποδεικνύεται αρχαιότερο από εκείνα του ακεραμικού στρώματος της Κνωσσού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- C. T. F. Strasser Broodbank (1991), "Migrant farmers and the Neolithic colonisation of Crete", *Antiquity*, 65 (247) (1991), 233-245.
- T. Carter (2016), "Obsidian consumption in the late Pleistocene-early Holocene Aegean: contextualizing new data from Mesolithic Crete", *Annual of the British School at Athens*, 111 (2016), 13-34.
- T. Carter, D. Mihailović, Y. Papadatos, C. Sofianou (2016), "The Cretan Mesolithic in context: new data from Livari Skiadi (SE Crete)", *Documenta Praehistorica*, XLIII (2016), 87-101.
- T. Carter, T. F. Strasser, E. Panagopoulou, K. Campeau, D. D. Mihailović (2018), "Obsidian circulation in the early Holocene Aegean: A case study from Mesolithic Damnoni (SW Crete)", *Journal of Archaeological Science: Reports*, 17 (2018), 173-183.
- J. F. Cherry (1981), "Pattern and process in the earliest colonisation of the Mediterranean islands", *Proceedings of Prehistoric Society*, 47 (1981), 41-68.
- J. F. Cherry (1990), "The first colonization of the Mediterranean islands: a review of recent research", *Journal of Mediterranean Archaeology*, 3 (1) (1990), 145-221.

- H. M. C. Dierckx (2013), "The ground and chipped stone tools", P. Betancourt (επιμ.), *Aphrodite's Kephali: An Early Minoan I Defensive Site in Eastern Crete*, Philadelphia, INSTAP Academic Press, 101-107.
- H. M. C. Dierckx (2014), "Chipped stone tools", P. Betancourt, C. Davaras, E. Stravopodi (επιμ.), *Hagios Haralambos. A Minoan Burial Cave in Crete- I. Excavation and Portable Objects*, Philadelphia, INSTAP Academic Press, 79-84.
- K. Douka, N. Efstratiou, M. M. Hald, P. S. Henriksen & A. Karetsou (2017), "Dating Knossos and the arrival of the earliest Neolithic in the southern Aegean", *Antiquity*, 91 (356 [2017]), 304-321.
- J. D. Evans (1994), "The early millennia: continuity and change in a farming settlement", D. Evelyn, H. Hughes-Brock, N. Momigliano (επιμ.), *Knossos a Labyrinth of History: Papers Presented in Honor of Sinclair Hood*, London, British School at Athens, 1-20.
- G. D. Gierlinski, G. Niedzwiedzki, M. G. Lockley, A. Athanassiou, Ch. Fassoulas, Z. Dubicka, A. Boczarowski, M. R. Bennett, P. E. Ahlberg (2017), "Possible hominin footprints from the late Miocene (c. 5.7 Ma) of Crete?", *Proceedings of the Geologists' Association*, 128 (2017), 697-710.
- D. C. Haggis, M. S. Mook, T. Carter, L. M. Snyder (2007), "Excavations at Azoria, 2003-2004, Part 2, The Final Neolithic, Late Prepalatial, and Early Iron Age occupation", *Hesperia*, 76 (2007), 665-716.
- M. Kaczanowska, J. K. Kozłowski (2011), "Lithic industry from the aceramic levels at Knossos (Crete, Greece): an alternative approach", *Eurasian Prehistory*, 8 (1-2) (2011), 67-87.
- K. Kopaka, C. Matzanas (2009), "Palaeolithic industries from the Island of Gavdos, near neighbour to Crete in Greece", *Antiquity*, 321 (83) (2009), Project Gallery.
- K. Κόπακα, Χ. Ματζάνας (2011), «Πρώιμα θαλάσσια ταξίδια στο Αιγαίο και την Κρήτη. Σκέψεις με αφορμή τις εργαλειακές αποκρουσμένες λίθους από τη νήσο Γαύδο», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 43-82.
- P. Mortensen (2008), "Lower to Middle Palaeolithic artefacts from Loutro on the south coast of Crete", *Antiquity*, 317 (2008), Project Gallery.
- A. Ντάρλας (2018), *Η Παλαιολιθική Εποχή στη Δυτική Αχαΐα. Ευρήματα και πορίσματα των επιφανειακών ερευνών*, Αθήνα, Εφορεία Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας.
- A. Ντάρλας (2007), «Παλαιολιθική κατοίκηση της Μάνης», Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), «Επα-θλον» – Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου προς τιμήν του Άδωνι Κ. Κύρου, τ. Α', Αθήνα, 23-48.
- Y. Papadatos, C. Sofianou (2015), *Livari Skiadi. A Minoan cemetery in Southeast Crete. I. Excavation and finds*, Philadelphia, INSTAP Academic Press.
- C. Runnels, C. Digregorio, K. W. Wegmann, S. F. Gallen, E. Panagopoulou, T. F. Strasser (2014), "Lower Palaeolithic artifacts from Plakias, Crete: implications for hominin dispersals", *Eurasian Prehistory*, 11 (1-2) (2014), 129-152.
- C. Runnels, F. McCoy, R. Bauslaugh, P. Murray (2014), "Palaeolithic research at Mochlos, Crete: new evidence for Pleistocene maritime activity in the Aegean", *Antiquity*, 342 (88) (2014), Project Gallery.
- T. F. Strasser, E. Panagopoulou, C. Runnels, P. Murray, N. Thompson, P. Karkanas, F. McCoy, K. Wegmann (2010), "Stone age seafaring in the Mediterranean: evidence for Lower Palaeolithic and Mesolithic inhabitation of Crete from the Plakias region", *Hesperia*, 79 (2) (2010), 145-190.
- T. F. Strasser, C. Runnels, K. Wegmann, E. Panagopoulou, F. McCoy, C. Digregorio, P. Karkanas, N. Thompson (2011), "Dating Palaeolithic sites in southwestern Crete, Greece", *Journal of Quaternary Science*, 26 (5) (2011), 553-560.
- T. F. Strasser, E. Panagopoulou, P. Karkanas, C. Digregorio, M. Clinton, N. Thompson, E. Kapranos, S. Murray (2015), "The Excavation at Mesolithic Damnoni in the Agios Vassilios region: A new chronological/cultural period on Crete", *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3. Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, 271-280.

- T. F. Strasser, S. C. Murray, A. van der Geer, C. Kolb & L. A. Ruprecht Jr (2018), "Palaeolithic cave art from Crete, Greece", *Journal of Archaeological Science: Reports*, 18 (2018), 100-108.
- T. F. Strasser, M. G. Clinton, E. Panagopoulou, P. Karkanas (2022), "A case of bioturbation at Damnoni cave", J. M. A. Murphy, E. Jerolyn (επιμ.), *Kleronomia: Legacy and Inheritance: Studies on the Aegean Bronze Age in Honor of Jeffrey S. Soles*, Philadelphia, INSTAP Academic Press, 3-8.
- Γ. Τζεδάκις (1973), «Τα Σκορδαλάκια», *ΑΔ*, τ. 28 (1973), *Χρονικά*, 583.